سڪينه ويسر

سنڌي نثر ۾ رومانوي رجحانن جو مختصر جائزو

A brief review of romantic trends in Sindhi literature.

Abstract:

When the civilizations were changed from agricultural to industrialization and several scientific inventions were done on daily basis. By this, human was losing his worth and this created restlessness inside human. The people started giving importance to heart more than mind. People were sick of urban life and they started to think of their simple basic life and they were considering themselves as controlled by machines thence they tried to get rid of such artificial life. Such restlessness of human played pivotal role in human life which at last resulted in romantic movement. This movement left high impact of the overall history of human nature and every kind of human creation like art, literature and culture has been changed miraculously.

Likewise, sindhi literature took deep impact of this movement and sindhi literature get rid of foreign sayings, metaphors as well as fake stories and our own indigenous stories, folk tales as well as novels were written in which there was praise of our own grass, worth of our own flowers and fragrance of our own dust. In such literature, there were not Persian warriors like suhrab and rustam but our sindhi soormas, dodo, sodho and baghal mai. Our songs, sahras, geech, dialogues as well as narratives were decorated by the praise of our local heroes and heroines.

Many of sindhi writers, poets and artists started writing progressive stories, novels and poetry and no doubt they had tendency towards this romantic movement. The division of

subcontinent left remarkable impact on soft hearts of writers and a lot of master piece literature was written after this painful incident.

During this period, many romantic poets and writers of Sindhi literature became famous. Among whom the name of Kichan chand bewas comes first, besides him, there are numerous well known writers like Sheikh Ayaz, Tanveer Abbasi, Narayan Shyam, Siraj, Rashid Bhatti, Agha Salim, Manak, Niaz Humayun, Ali Baba, Siraj , Tariq Alam Abaro, Mohan Kalpana, Amar Jalil, Noorul Hudi Shah and many other important names.

Keywords: romantic movement, tendencies, progressive, social reforming, folk wisdom,

تبديليءَ جي خواهش انساني فطرت جو اهم جز آهي. تاريخ انسان گواهہ آهي، انسان هميشہ تبديليءَ جو خواهشمند رهيو آهي. تبديليءَ جي خواهش ۾ هن جمود جي منفي اثرن کي ڏکي ڏار ڪيو آهي. جيڪڏهن تبديلي وڏي پيماني تي اچي، پنهنجو اثر زندگيءَ جي هر پهلو مٿان ظاهر ڪري ٿي سياسي، سماجي، معاشي، معاشرتي معاملن سان گڏ سڀني لطيف فنن مٿان اثر انداز ٿئي ٿي تہ پوءِ تحريڪون جنم وٺن ٿيون. اسان کي يورپ جي سياسي سماجي ۽ ادبي تاريخ مٿان ڪيترن ئي تحريڪن اثر نظر اچن ٿا جن ۾ ارڙهين صديءَ ۾ اڀرندڙ رومانويت جي تحريڪ کي خاص اهميت حاصل آهي. هن تحريڪ جي پيدا ٿيڻ جي سببن، جزن ۽ هن تحريڪ جي سنڌي ادب مٿان اثر کي مختصرن هن مقالي ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي.

ڏسجي تہ هر انسان رومان پسند آهي، هو تخيل ۽ تصوراتي دنيا ۾ رهڻ پسند ڪري ٿو. انسان جو ذهن ڪيس سخت گير حالتن کان منهن موڙي طلسماتي دنيا جي رنگينين طرف مائل ڪري ٿو. ان سحر انگيزي ۽ فطرت پرستيءَ جي اثر هيٺ سترهين ۽ ارڙهين صدي جي ڪجهہ فلسفين، اديبن ۽ فنڪارن سائنسي ترقي، صنعتي انقلاب ۽ شهري زندگيءَ کان بيزاري جو اظهار ڪندي، فطرتي زندگي، شخصي آزادي، داخليت پسندي، عشق محبت جي قصن، تخيل پرستي، رنگ آميزي ۽ مبالغہ آرائيءَ جي حمايت

۾ ٿي بيٺا ۽ انهن رومانويت جي تحريڪ جو بنياد رکيو. جنهن تاريخي ثقافتي ۽ تهذيبي طور تي مغرب جي فن ۽ ادب تي گهرا اثر ڇڏيا.

هيءَ تحريڪ ڪلاسيڪل ۽ نيو ڪلاسيڪل روايتن ۽ روين جي جمود خلاف بغاوت جو اعلان هئي. هيءَ تحريڪ هر لطيف فن جهڙوڪ مصوريءَ، شاعريءَ، مصنفيءَ، عمارت سازيءَ، موسيقيءَ کان سواءِ سياست، فلسفي، تاريخ ۽ سماج سڌارڪ علمن تي پڻ اثر انداز ٿي.

رومان لفظ جي وصف:

رومان لفظ جي معني کي ڪلاسيڪل وانگر ڪنهن پيجري ۾ قيد نه ٿو ڪري سگهي هن لفظ جون هزارين معنائون آهن. The Decline and fall of romantic Ideal F.L.Lucas ۾ رومانويت جون 11،3،96 معنائون لکيون آهن.

آڪسفورڊ ايڊوانس ڊڪشنريءَ ۾ رومانس جي معني ڪجهه هن ريت لکيل آهي:

> Communitier, Idealistic, unrealistic, fanciful, heat in cloud, story eyes, optimistic, hopeful, visionary, utopian, fairy tell, sentimental and un realistic.

رومان هڪ لاطيني ٻوليءَ جو لفظ هو. رومين جي حملي بعد هي لفظ فرانس پهتو. مقامي ٻولين سان ملي، لاطيني زبان نئين Vernacular language زبانن رومانو لينگوا جي صورت اختيار ڪئي، جنهن ۾ فرانس جي نئين زبان کي رومان Romance ٻولي ڪري سڏيو ويو. ٻارهين صديءَ بعد هي لفظ هڪ پيرو ٻيهر رزميه داستانن لاءِ استعمال ٿيڻ لڳو. ٻارهين صديءَ کان ارڙهين صديءَ تائين پهچندي پهچندي هڪ ادبي تحريڪ جي صورت اختيار ڪري ويو. ڊاڪٽر محمد حسين پنهنجي ڪتاب ”اردو ادب روماني رجحانات“ ۾ لکيو آهي ته:

> ”ادبیات کے سلسلے میں سب سے پہلے 1781ء میں وارٹن اور ہرڈز نے یہ لفظ استعمال کیا، اس کے بعد گوئٹے اور شلر نے 1802ء میں ادبیات کے سلسلی میں اس کا اطلاق کرنا شروع کیا۔ مادام ڈی اسٹیل اور شلیگل نے اسے ایک اصطلاح کی شکل میں رائج کیا۔ اس طرح یہ لفظ

رومانس جو پہلے زبان کا نام تھا اس کے بعد اسی زبان کے مخصوص ادبیات اور داستانوں کا لقب بنا، پھر ادب میں ماورائیو آراستگی، عہد وسطیٰ کی قدروں کی نمائش کرنے لگا اور آہستہ آہستہ ادب کے ایک مخصوص مزاج کا مظہر بن گیا۔(1)

اهڙيءَ طرح لفظ رومان- رومانويت ۽ رومانويت جي تحريڪ طور مشهور ٿيو. جنهن کي تاريخي، تهذيبي ۽ ثقافتي سطح تي تمام گهڻي اهميت حاصل آهي.

رومانويت جي وصف ۽ عنصر:

زندگي ۽ زندگيءَ جي معاملن کي پرکڻ لاءِ ڪيترائي معيار مقرر ڪيا وڃن ٿا. اهڙن معيارن مان رومانويت بہ هڪ آهي. عشق، محبت جي جذبن کان وٺي مافوق الفطرت عنصرن جي سحر انگيز بيانن تائين ڪيترن ئي ڪيفيتن، جذبن ۽ تصورن کي رومانويت چئي سگهجي ٿو.

انسائيڪلوپيڊيا آف اميريڪانا ۾ رومانويت کي ڪجهہ هن طرح بيان ڪيو ويو آهي تہ :

> Romanticisms are reactions against forms and rules, against classicism and neo classicism, against rationlism and fixed genres, and that they are new modes of imagination and vision, which especially value freedom of forms, spontaneity, self-expression and subjectivity.(2)

> ترجمو: رومانويت هيئت ۽ ضابطن جي خلاف، ڪلاسيڪيزم ۽ نيو ڪلاسيزم جي خلاف، عقليت پسندي ۽ مقرر صنفن جي خلاف رد عمل آهي ۽ هي تخيل ۽ تصور جو نئون طريقو آهن. جيڪي خاص طور تي هيئت جي آزاديءَ، خودمختاري، خود اظهاريءَ ۽ موضوعيت کي اهميت ڏئي ٿو.

رومانويت جي روين يا دانشورانہ رخن 18 صدي جي آخر کان 19 صدي جي آخر تائين مغربي تهذيب اندر ادب، مصوري، موسيقي، فن تعمير، تنقيد ۽ تاريخ نگاري جي ڪيترن ئي شعبن مٿان نمايان اثر ڇڏيا. ادب ۽ فن لاءِ رومانويت کي ڪيترن ئي

معنائن لاءِ استعمال ڪري سگهجي ٿو. پر ان جي ڪا بہ هڪ معنيٰ نہ آهي. جذباتي، تخيلاتي، انفرادي، متضاد، مبهم خيالن جي فڪرن، احساسن ۽ روين کي رومانويت سڏي سگهجي ٿو.

ادب جي حوالي سان رومانويت جي فڪر کي تخيل پرستي، طلسماتي، تصوراتي روين سان ڳنڍيو ويجي ٿو. وڪٽر هيوگو جي مطابق: "Liberalism in literature is romanticism." ادب ۾ آزادي کي رومانويت چئجي ٿو.

رومانويت ڪيترن ئي عنصرن جو هڪ مرڪب فلسفو آهي. جن ۾ خودمختاري Spontaneity، انفراديت (Individualism)، داخليت Subjectivity، سماجي زندگيءَ کان ڪٽجڻ Solitary is better than society، حڪمرانن کان بغاوت Freedom from rulers، حقيقت کي تصورن تي فوقيت ڏيڻ Imagination is superior to reason، خوبصورتيءَ لاءِ وقف ٿيڻ Devotion to beauty، ماضيءَ جي محبت Love to past، بندگيءَ جي حد تائين فطرت سان لڳاءُ Love of worship with nature، ڏند ڪٿائن ۽ تصوف تي يقين رکڻ Belief in myths and mysticism، عقل تي احساس کي اهميت ڏيڻ Emotions are better than logic، انسان ۾ يقين Belief in human، تجسس Curiosity، وطن پرستي، Nationalism شامل آهن. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا ۾ رومانويت کي ٽن خاص مفهومن (عنصرن) سان لاڳاپيو ويو آهي.

1. عشق ۽ محبت سان لاڳاپيل سمورا رويا.
2. غير معمولي آراستگي، شان شوڪت ۽ محاڪاتي تفصيل پسنديءَ وارا رويا.
3. وچئين دور جا تمام رجحان جن ۾ قدامت پرستي، ماضي پرستي ۽ فطرت پرستيءَ سان لڳاءُ شامل آهن.(3)

روسو کي رومانويت جي فڪر جو باني چيو ويجي ٿو. هن تحريڪ جو تعلق انسان جي تصورن ۽ تخيلن جي دنيا سان هو. هن جا اثر هر لطيف فن جهڙوڪ مصوريءَ، شاعريءَ، عمارت سازيءَ، موسيقيءَ کان سواءِ سياست، فلسفي، تاريخ ۽ سماج سڏارڪ علمن تي پڻ نظر اچن ٿا.

رومانويت ڪنهن ڳوڙهي فلسفي جي ڳالهه نہ آهي، پر هي تہ انساني تخيل جي آزاد اُڏام آهي. فڪر جي آزادي، فطرت پرستي، ماضي جي محبت فرسوده نظام سان بغاوت ۽ ڪلاسيڪيت جي ويجايل مزي کي ڇڏي، نئين سوچ ۽ نون تصورن کي جنم ڏئي ٿي تاج بلوچ مطابق،

"رومانويت هڪ ذهني ڪيفيت آهي هڪ لاڙو آهي، باطني تجربن جي عادت آهي. هڪ اهڙو خاص جذبو آهي جيڪو ڪل کي خاص شين جي صواد ۾ اچڻ لاءِ مدد مهيا ڪري ٿو. پاڻ مخصوص حالتن بہ رلي ملي وڃڻ جي باوجود بہ سيني جذبن تي ڇانيل رهي ٿو." (4)

رومانويت اهڙي داخلي قوت آهي جا نامعلوم کي دريافت ڪري نئين سوچ کي جنم ڏئي ٿي. رومانوي فنڪار صداقت سچائي کي وجدان ۽ تخيل وسيلي ڳولين ٿا.

مختصر طور بيان ڪجي تہ رومانويت اهڙي طرزِ احساس طور سامهون آئي، جنهن فطرت پرستي، ماضي پرستي، انقلاب، امن، آزادي، انسان دوستي جي رجحانن کي نوان رستا ڏيکاريا ۽ عقل جي جوت سان جذبن ۽ وجدان جي راهُن کي روشن ڪيو.

سنڌي ادب ۾ رومانويت جي رجحانن جو جائزو:

ارڙهين صديءَ ۾ آيل سموري دنيا جي فڪري تبديليءَ عام ماڻهو کي ضابطن، روايتن، پرمن ۽ وهمن جو مخالف ڪري ڇڏيو. هو اميد افزا ۽ تبديليءَ آڻيندڙ روين کي پسند ڪرڻ لڳو. هو فطرت جي حقيقت، عقل، دليل، جوش، آزاديءَ ۽ عقل سليم جا قائل ٿي پيا. هنن نيو ڪلاسيڪل روايتن ۽ روين خلاف تبديليءَ جو نعرو هنيائون. ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو "ادب جي فڪري محرڪ" ۾ لکي ٿو تہ :

"سندن ڪاوشن جي نتيجي ۾ ارڙهين صديءَ جي انتها تائين سوچ جي دنيا ۾ دماغ جي اصولن جي بجاءِ دل جي تقاضائن جو قبضو ٿيڻ شروع ٿيو. آخرڪار دنيا احساسن ۽ جذبن جي تقاضائن کي اهميت ڏيڻ لڳي ۽ نيٺ اسان کي اهو نظريو مليو جنهن کي رومانويت چيو وڃي ٿو."(5)

سنڌي ادب ۾ قديم رومانويت جا رجحان:

سنڌي ادب ۾ رومانوي رويا هر دؤر ۾ پوري آب و تاب سان نظر اچن ٿا. قصن، داستانن، ڳالهين ۽ ڳاهن کان وٺي لوڪ ادب ۽ لوڪ ڏاهپ جي تخليق اندر سنڌي ادب جي تاريخ رومانويت جي روين جي طلسم سان سجيل نظر اچي ٿي. (رومانوي عشق، محبت جي روين کي سڏيو وڃي ٿو جڏهن تہ رومانويت فن، ادب، فڪر ۽ سماجي روين اندر تبديليءَ جو رجحان آهي. رومانوي انداز ۽ اظهار رومانويت جو هڪ اهم عنصر آهي. جنهن ۾ عشق محبت جي قصن ۽ داستانن کي سحر انگيز طرح بيان ڪيو ويندو آهي. جيئن تہ سنڌي ادب جي قديم لوڪ روايتون سينہ بسينہ اسان تائين پهتيون آهن. صدين جو سفر ڪري انهن جا راوي، سگهڙ ۽ پٽ چارڻ قصن کي سحر انگيزي ۽ طلسماتي ڪري بيان ڪن ٿا، جن ۾ ڪيترين ئي غير فطرتي شيون شامل ٿي وڃن ٿيون. دودي چنيسر واري قصي ۾ چنيسر کي بي حد طاقتور ڏيکاريو ويو آهي ۽ سومرن جي بهاديءَ جا داستان هنڌن ماڳين مشهور آهن، جو آدم خور بہ سندن دهشت کان واقف آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ دودو چنيسر – 2 ۾ حيدرآباد تر جي ميراثين واري روايت ۾ ڄاڻايو تہ :

"ساري حضرت شاهہ کي ديو وڏا دستا
پڏريون پورا ڪيئينس ڪرنگي ڪيس نڪاء
آدمخور ڪڙڪيو ڪڙڪي ڪيئن ڳالهاء
ڊوها! ماريئي ڊوهہ سان، ڏنئي ڪونہ سماء
جان آهين دودو سومرو، جان سندو دودي پاءُ"(6)

ساڳيءَ طرح مومل راڻي جي قصي ۾ جادوئي محلات جو اڏجڻ، سوئر جي ڏند ۾ خزاني جو راز لڪل هجڻ، موکي ۽ متارن جي قصن ۾ متارن جو سال کان پوءِ زهر جي اثر سبب مري وڃڻ يا ليلا چنيسر جو هڪ ئي وقت موت واقع ٿيڻ جهڙا غير فطري منظر رومانويت جي طرز تي نظر اچن ٿا جن ۾ سحرانگيزي بہ آهي تہ وطن پرستي بہ ۽ لوڪ روايتن ۽ قدرن سان محبت بہ. اهڙن غير فطري ۽ غير سائنسي حقيقتن کان پري ٿيندڙ واقعا بہ هنن قصن جي مقبوليت ۾ ڪو فرق نہ

آڻي سگهيا تان جو انهن روايتن سنڌ جي ڪلاسيڪل ادب اندر بہ پنهنجي لاءِ جاءِ ناهي ورتي.

سنڌي ادب جا ڪيترائي تاريخي ۽ نيم تاريخي قصا، آکاڻيون، داستان، ايستائين جو رزميہ داستان بہ رومانويت جي اثر هيٺ رچيا ويا آهن. هنن داستانن جا موضوع مذهبي، روحاني، عشقيہ (مجازي، حقيقي)، سماجي، سياسي، خانداني، معاشي ۽ معاشرتي مطلب زندگيءَ جي هر رخ جي عڪاسي ڪن ٿا. رومانويت جي طرز عمل مطابق هر مسئلي، هر معاملي کي تخيل جي بلندين تي رکي هڪ حسين دنيا جي تخليق ڪئي ويجي ٿي جيڪا سحر انگيزي ۽ تصورن تي ٻڌل آهي. لوڪ قصن ۽ آکاڻين جي رومانويت پسند لاڙن بابت ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو تہ :

> ”لوڪ ڪهاڻين جا ان جي تخليق ڪندڙ گروهہ وٽ وهمن، وسوسن، رسمن، ريتن، نفسياتي لاڙن ۽ سماجي رجحانن جا آڳاٽا آثار ملن ٿا. اهي قديم ڪهاڻيون ڄڻ آڳاٽا کنڊر ۽ پڙا، دنت ۽ دڙا آهن؛ جن جي پرهڻ ۽ پڇاڻ سان ان گروهہ جي ذهني نشونما جا نشان نظر اچن ٿا.“(7)

سنڌ جي لوڪ ادب ۾ يورپ جي رومانويت جي رجحان وانگر مافوق الفطرت ڳالهيون، مبالغہ آرائي ۽ غير فطري عمل نظر اچن ٿا. هتان جي داستانن ۾ پڻ اڪثر پلاٽ رنگ آميزيءَ تي ٻيٺل، جن ۾ غير فطري ڳالهيون، عشق ۽ طاقت جي جادوگري، المياتي ۽ مزاحيہ واقعن جو غلبو نظر اچي ٿو پر انهن جي اندر نصيحت اصلاح، عقل ۽ دانش جا جوهر بہ نظر اچن ٿا. هنن قصن ۾ واقعا حقيقت کان وڌيڪ تخيلاتي ۽ خيالي هوندا آهن. هنن داستانن جو مفهوم نهايت وسيع آهي، پر مضبوط پلاٽ نہ هجڻ ڪري هي غير محسوس طريقي سان حادثاتي ۽ مهماتي بڻجي ويندا آهن. هي داستان تصوراتي دنيا جا رنگ محل اڏين ٿا.

سنڌي ادب جي تاريخ ۾ رومانويت جو لاڙو گهڻو آڳاٽو آهي، پر اهو لاڙو ڪلاسيڪل ادب جي خلاف بغاوت جي نتيجي ۾ ناهي پيدا ٿيو. سنڌي ادب جي ابتدا

رومانويت جي طرز جي قصن ۾ ڪهاڻين سان ٿئي ٿي، جن ۾ بغاوت جو عنصر ۽ تبديليءَ جي خواهش ادبي لاڙن خلاف نہ بلڪ سماجي اصولن، ڏارين حڪمرانن ۽ طاقتور ظالم قوتن خلاف نظر اچي ٿو.

لوڪ روايتن ۾ تاريخي ڪردارسازي ۽ رومانوي لاڙا گڏوگڏ ملن ٿا. هاريءَ جي پُٽ کي هميشہ حسين شهزادي پسند اچي ٿي، جنهن کي هو ديوَن جي چنبي مان ڇڏائي بادشاهہ اڳيان مرتبي ۾ شهزاديءَ جو سڱ حاصل ڪرڻ جو خواب ڏسي ٿو. انداز بيان ۽ قصن ۾ طلسماتي وڌاءُ انهن قصن کي وڌيڪ دلڪش ۽ رومانويت پسند بڻائين ٿا. غير فطرتي عمل، عشق محبت، وطن پرستي، انساني احساس، قدر ۽ خواهشون جي پرچار سنڌ جي لوڪ ادب جي رومانويت پسند روين کي ظاهر ڪري ٿو. جنهن ڪري چئي سگهجي ٿو اهي رومانوي ۽ رزميا داستان سنڌي ادب جي ابتدائي رومانويت جي رجحانن جا واضح ثبوت آهن.

لوڪ ادبي رومانويت جي روايتن جو ڪلاسيڪل ادب جو حصو ٿيڻ:

ادب جي تاريخ جي هر دؤر ۾ ڪي نوان رجحان ڪي نيون گُهرجون ڪي نوان لاڙا ملن ٿا، جيڪي قديم سوچ، سمجهہ وهمن ۽ قدرن جي نشاندهي ڪن ٿا. سنڌي ادب جي تاريخ ۾ رومانويت ۽ ڪلاسيڪيت جو حسين امتزاج نظر اچي ٿو. لوڪ ادب جا قصا ۽ روايتون نيم تاريخي واقعن تي ٻڌل آهن. انهن لوڪ روايتن ۽ قصن ئي اڳتي هلي ڪلاسيڪل ادب کي بنياد مهيا ڪن ٿا.

سنڌي لوڪ ادب جا رومانويت وارا رويا ڪنهن ناڪاري سوچ کي ظاهر نہ ٿا ڪن. لوڪ روايت جيڪا ڌارين حڪمرانن، حملا آورن خلاف بغاوت ۽ پنهنجي وطن ۽ ٻوليءَ سان محبت طور قائم ٿي، جنهن ۾ بغاوت سان گڏ لوڪ دانش، ثقافتي قدرن ۽ وطن پرستي جو رجحان سمايل هو. تنهن اڳتي وڌي سنڌي ادب جي ڪلاسيڪل شاعرن کي فڪري ۽ موضوعاتي بنياد فراهم ڪيو. لوڪ ادب جي صدين تي ٻڌل وطن پرستي ۽ ٻوليءَ جي بچاءُ جي تحريڪ يورپ جي جاڳرتا (Renassance) واري تحريڪ جهڙا اثر سنڌ جي ادب مٿان ڇڏيا. جن جو مقصد نہ

صرف قوم تشخص جو بچاءُ، صدين تي بيٺل عقل ودانش جي حفاظت ۽ ٻوليءَ جي بقا جي جدوجهد هو. پر جاڳرتا جي تحريڪ وانگر هي غير ارادي طور تي سيني بسيني ڏاهپ ڀرين روايتن کي منتقل ڪيو.

هڪ مفروضي تحت سومرن ۽ سمن جي ابتدائي ادب کي بنياد لوڪ ادب جي قصن، ڳاهن ۽ داستانن سان ڀيٽي، جنهن هڪ نئين ادبي تحرڪ کي جنم ڏنو يا ڪٿي ائين چئجي ته سومرن ۽ سمن جو دور سنڌي ادب ۾ رومانويت جو دؤر هو. جنهن آهستي آهستي ڪلاسيڪيت جو روپ اختيار ڪيو. ڊاڪٽر غفور ميمڻ 'سنڌي ادب جو فڪري پس منظر' ۾ لکيو آهي ته:

> "سسئيءَ جو ڪردار پنهنجي داخلي جذبن سان بي پناهه لاڳاپيل آهي، جو هوءَ روايت ٽوڙي رڻ پٽن جبلن ۾ اڪيلي نڪري پوي ٿي. مارئي پنهنجي وطن سان بي انداز محبت ۾ عمر سومري جي هر سک ۽ سهولت کي ٺڪرائي پنهنجي جهوپڙين ۽ غريب ماروئڙن جي ڳالهه ڪري ٿي. مومل جو ڪاڪ محل رومانويت جو هوبهو مظهر آهي. سهڻي جو پنهنجي داخلي جذبن هٿان مجبور ٿي درياءَ ۾ گهڙي پوڻ وڏي رومانويت آهي."(8)

سمن جي دور جي پڇاڙيءَ ۾ اسان کي پهريون ۽ ڪلاسيڪل شاعر قاضي قاضن ملي ٿو. هن دؤر جي سنڌي شاعري فني ۽ فڪري هر حوالي سان مضبوط آهي. ڪلاسيڪل دور کي شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ عروج تي پهچايو (شاهه صاحب جي شاعريءَ ڪلاسيڪل سان گڏو گڏ رومانويت جي سڀني عنصرن تي پوري لهي ٿي) ۽ هن ڪلاسيڪل دور جي عروج مان ئي سنڌي ادب جي رومانويت جنم ورتو.هن دؤر جي ڪلاسيڪل شاعري هڪ عرصي تائين سنڌي ادب کي پنهنجي سحر ۾ جڪڙي رکيو نه صرف فن پر فڪر جي حوالن سان به سالن تائين سندن اثر قائم رهيو. اهڙو فڪري دهراءُ ٽالپرن جي دؤر تائين پهچي نيو ڪلاسيڪل بڻجي ويو.

سنڌي ادب جي نيو ڪلاسيڪيت:

ڊاڪٽر محمد عالم خان اردو افسانوي ۾ رومانوي رجحان ۾ لکي ٿو ته:

''ادب میں جوش و جذبے اور تخیل کی جگہ صفائی اور بناوٹ نمایاں ہونے لگیں۔ اگرچہ بعض ادب کے ہاں اس دؤر میں بھی ادب کے اعلیٰ نمونے ملتے ہیں، مگر مجموعی صورت حال میں بناوٹ اور مصنوعیت ادب پر غالب نظر آتے ہیں۔ یوں کلاسیکل نے ایک خاص قسم کے توازن کی تلاش میں زندگی اور اس کے حس کو چند گنے چنے دائروں میں اسیر کر ڈالا۔(9)

هر پيري ساڳي فڪر ۽ فن جو دهراءُ جيڪو انساني حالتن سان مطابقت نه رکندو هجي ان کي نيو ڪلاسيڪل سڏيو وڃي ٿو.

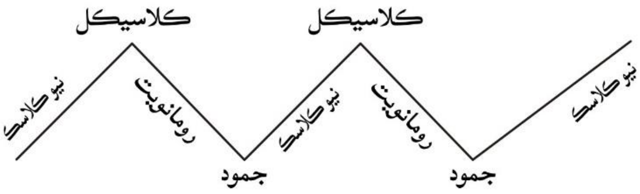

(نيو ڪلاسيڪل، جمود رومانويت ۽ ڪلاسيڪل جي وضاحت لاءِ هي نقشو ڏنو ويو آهي.)

نيو ڪلاسيڪل روين ڪري سنڌي ادب اندر جمود جو احساس وڌڻ لڳو. ڪجهه شاعرن هن جمود کي ٽوڙڻ لاءِ عربي فارسي شاعريءَ جي فن ۽ فڪر کي سنڌي ادب ۾ عام ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ڪا خاطر خواهه تبديلي نه اچي سگهي. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي مطابق:

”فرسوده پٽيل ڪٽيل موضوع، هيئت ۽ وڏيرن جي واڪاڻ آهي ته اهو پراڻو ۽ فرسوده سڏبو. جيڪڏهن سنڌي ادب جي حوالي سان اڄ به ڪير ائين سوچي ته ٽي سو سال اڳ جيڪي لکيو ويو سو معياري آهي ۽ هاڻي به اهو ئي لکبو ته هو بيوقوفن جي جنت ۾ رهي ٿو.“ (10)

شاعريءَ جي هيئت تہ تبديلي ٿي وئي پر فڪر گهڻو تڻو ساڳيو رهيو. هن دؤر جي ادب ۾ انتهائي نهراءُ ۽ فرسودگي نظر اچي ٿي. شاعريءَ ۾ موضوعن جو ورجاءُ هو ڪا بہ شعوري ارتقا نظر نہ ٿي آئي. مثال وري ڏارين ٻولين جي لفظن جي ڀرمار ۽ اردو ۽ فارسي ادب جي اثر سنڌي ادب کان سنڌيت کسي ورتي.

يورپ جي رومانويت ۽ سنڌ جي رومانويت ۾ فرق:

يورپ جي رومانوي تحريڪ هڪ تاريخي ۽ سماجي تحريڪ هئي، پر هتي(سنڌ) جي عام ماڻهو جو ذهن ۽ روحانيت پرست مزاج مغرب واري ماديت کي پوريءَ طرح قبول ڪرڻ لاءِ تيار نہ هو. پوءِ بہ رومانويت پسند شاعرن ۽ اديبن تصوف، وطن پرستي، ماضي پرستي، فطرت نگاري، مذهب ۾ روشن خيالي جهڙن موضوعن لاءِ رومانوي طرز عمل اختيار ڪيو. ڊاڪٽر نور افروز خواجہ مطابق:

> ”زندگيءَ جي فلسفين يا انسان شناسيءَ جي ماهرن تخليق کي تحريڪ جي ضرورت ناهي هوندي. هر بهترين تخليق ئي نئين تحريڪ جو انديو هونديون آهن. سنڌ ۽ يورپ جي رومانياتي مزاج ۾ هڪ جهڙايون هجڻ سان گڏوگڏ ڪافي تبديليون پڻ آهن.“(11)

جيڪڏهن يورپ جي تاريخ تي نظر وجهبي تہ هر سماجي ۽ ادبي تحريڪ جو ڪو مقرر وقت نظر اچي ٿو. پر اسان جي معاشري ۽ علم و ادب مثال يورپ جي سيني تحريڪن جو اثر هڪ ئي وقت ۾ ظاهر ٿيو جيڪي شاعر ۽ اديب ترقي پسند سوچ جا هئا ۽ ادبي علمي تحريڪن ۾ پيش پيش هئا، انهن جي لکڻين ۾ جدا جدا رجحانن جي جهلڪ ملي ٿي، ڪڏهن سوشلزم، ڪڏهن انسانيت، ڪڏهن قوم پرستي، ڪڏهن مذهب کان بغاوت تہ ڪڏهن رومانويت سندن لکڻين تي اثر وڌو.

سنڌي ادب ۾ ڪن چند رومانوي رجحانن وارن اديبن ۽ شاعرن کي چڏي، گهڻو ڪري ترقي پسند ۽ سماج سڌارڪ اديبن ۽ شاعرن وٽ ئي رومانويت جي تحريڪ جا لاڙا نظر اچن ٿا.

جديد سنڌي ادب جا رومانويت جا لاڙا:

انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ سياسي تبديلي سنڌي ادب تي تمام گهرا اثر ڇڏيا خاص ڪري سنڌي نثر ۾ تمام گهڻي جدت آئي، جنهن عام ماڻهوءَ ۾ قومي، سياسي ۽ مذهبي بيداريءَ ادب ۾ ڪافي نوان لاڙا ۽ رجحان پيدا ڪيا. ادبي نقادن مختلف نظرين تي سوچڻ شروع ڪيو. انهن نظرين، رجحانن، لاڙن ۽ تحريڪن مختلف سماجي قدرن ۽ ادب ۾ نون نظرين ۽ رجحانن کي جاءِ ڏني. ادب غير فطري ديو مالائي ۽ لوڪ ادب جي اثرن کي ڇڏي عوامي بيداري، انساني حقن، جذبن ۽ اُمنگن جي پرک جي دؤر ۾ داخل ٿي ويو. سماجي برايون، وڏيرا شاهي ۽ قابض حڪمرانن سان مهاڏو اٽڪائڻ لاءِ ماحول تيار ٿيڻ لڳو. الهداد ٻوهيو هن تبديليءَ بابت ڪتاب ’سنڌي ادب جي فڪري محرڪ‘ ۾ لکي ٿو ته:

”ماڻهن جو اهو ٽولو اسان وٽ ترقي پسند اديبن جو ٽولو بڻيو ۽ اهو سڄو سارو فيوڊلزم يا مڊيولزم جيڪو اسان جي دؤر ۾ موجود هو انهيءَ ٽولي جو مخالف بڻجي ويو. سياويڪ به اهو هو ڇو ته مڊيول جو مخالف ۽ دشمن يا ضد به جدت پسندي ئي آهي.“ (12)

سنڌي ادب جي نثر جي ابتدا به ترجمن سان ٿي. ترجمن جي ئي ڪري هتان جي عام پڙهندڙ کي دنيا جي جديد علمن، نظرين، فلسفن، عالمي تحريڪن ۽ تاريخ بابت آگاهي ملي،جنهن هتي جي پڙهيل ڳڙهيل عام ماڻهوءَ ۾ به جذبن جي اظهار ۽ خيالن جي پرچار جو شوق جاڳيو. جنهن بابت انور فگار هڪڙو لکي ٿو ته:

”انسان يا تخليقڪار جي اندر ۾ ڪا هورا کورا، ڪا تلاش، ڪو تجسس ۽ ڪا ڳولا آهي، جنهن جي پويان هو اهو رڻ جهاڳي ٿو. ان رڻ جهاڳڻ لاءِ سندس اندر جي حساڪي ۽ سونهن ئي آمادگي ۽ قدرت پيدا ڪري ٿي. اها حساڪي ان تخليقڪار جي وجود سان گڏ هن جي هانءَ ۾ يا سرشتي ۾ جنم وٺي ٿي، ۽ ان سان گڏ ئي ارتقا پذير ٿئي ٿي.“ (13)

انگريزن جي قبضي کان پوءِ سنڌ جي ادب ۽ سماج اندر هڪ نئين تهذيب، نئين سوچ جنم ورتو. فلسفي، تاريخ، سياست ۽ علم ادب جي نئين سوچن جنم ورتو. جنهن نئيءَ کنڊ وانگر سنڌ اندر به آزاديءَ جي تحريڪن کي جنم ڏنو ۽ همٿايو. ورهاڱي کان پوءِ اُٿل پٿل جي نتيجن پر ڪڻ جو دؤر شروع ٿيو. اڳ نثر ٽوڙي نظم، جوش، جذبي ۽ ولولي سان ڀرپور هو. آزاديءَ جي خوشي کي ورهاڱي ۽ لڏپلاڻ جي ڳوڙهن خراب ڪري ڇڏيو هو. آزاديءَ جي هن رد عمل ادبي جدوجهد ۽ اُمنگن کي به ماتو ڪري ڇڏيو. هن سياسي اُٿل پٿل سنڌي ادب ۾ انقلابي تبديليون آنديون. اديبن، دانشورن ۽ شاعرن عوامي بيداريءَ جو ذمو کنيو ۽ ادب کي سياسي سماجي حالتن جي منظر ڪشيءَ کان سواءِ عام ماڻهن جي سوچن، جذبن ۽ خواهشن جي عڪاسي سنڌي نثر ٽوڙي نظم ۾ نظر اچڻ لڳي. هن انقلابي روين ادب کي بامقصد ۽ بااصول بڻائي ڇڏيو. ڊاڪٽر نور افروز خواجه مطابق:

> ”ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ماڻهن کي جيڪي مسئلا درپيش آيا، انهن کي منهن ڏيڻ کانپوءِ، انهن وري ادبي تبديلين ۽ ادبي فلسفي ۾ چاهه وٺڻ شروع ڪيو. انهيءَ ۾ پهرين تبديلي ترقي پسنديءَ واري هئي. ان کان پوءِ ادب ۾ نئون رجحان رومانويت جو داخل ٿيو. ترقي پسند ادب ۾ سماج جي مجموعي روپ کي اهميت ڏني ويندي هئي، اتي رومانويت فرد کي وڏيڪ اڀاري، انسان جي انفرادي جذبن ڪيفيتن، پيار ۽ رومانس وغيره بابت لکي پئي".(14)

ترجمن کانپوءِ طبع زاد ڪتاب به ڇپجڻ لڳا. نثر ٽوڙي نظم ۾ نيون صنفون متعارف ٿيون. عبارت آرائي، حسن بيان،اسلوب ۽ موضوعن ۾ وسعت آئي.

سنڌي نثر ۾ ناول، مختصر ڪهاڻي، ڊراما، سفرناما، آتم ڪٿا، سوانح عمري، مضمون، خط، ڊائريون ۽ يادگيريون ڇپجڻ لڳيون. انهن کان سواءِ سائنس، حڪمت، فلسفي، تاريخ، لغت ۽ لسانيات، قانون، هنر، تعليم ۽ تربيت تحقيق ۽ معلومات جا تفصيل، يعني هر موضوع جا ڪتاب سنڌي زبان جو حصو بڻيا. جديد علمن سان گڏ ترقي يافته سوچ به پير پاتو. شاعر، اديب ۽ محقق سماجي معاملن کي ترقي يافته ملڪن جي علم ادب ۽ تحريڪن جي اثر جي تارازيءَ ۾ تورڻ لڳا. سماجي براين، معاشي ۽

معاشرتي مسئلن تي بحث ۽ نندا شروع ٿي. رسالن، اخبارن، ادبي انجمنن ۽ سماجي تحريڪن هتان جي پڙهي لکيي طبقي اندر اڌما پيدا ڪيا، جيڪي جدا جدا موضوعن تي لکڻين ۽ نئين سوچن ۽ جذبن جي اظهار جي صورت ۾ ظاهر ٿيڻ لڳا.

هن دؤر جي اديبن پنهنجي گهري سوچ، تيز فهم ۽ مشاهدي سان زندگيءَ جي هر پهلوءَ تي پنهنجي لکڻين ذريعي عڪاسي ڪئي. هر مسئلي، پلي اهو قومي هو يا معاشرتي، سماجي هو يا نفسياتي، مقامي هو يا بين الاقوامي، هر معاملي کي سڌارڻ ۽ سلجهائڻ جي ڪوشش ڪئي. هن للڪار ۾ ترقي پسند اديبن رومانويت جي طرز کي بہ هٿ کان نہ ڇڏيو. سنڌ جي اديبن ڌرتيءَ جي محبت کي انتهائي رومانويت طرز تي محبوبا سان تشبيهہ ڏني، ان محبوبا جو تصور کي رومانويت جي اصولن تي بيهاريو. آغا سليم "اونداهي ڌرتي روشن هٿ" ۾ لکيو آهي تہ:

"آرسيون سڀ ڪوڙيون ٿينديون آهن. سچي آرسي صرف بت تراش جي دل ٿيندي آهي، جنهن ۾ هرندڙ اولڙو پٿر ۾ پيهي سندر روپ وٺندو آهي. (15)

هن وقت جو ادب عوام جي ڏکن ۽ سورن جي ترجماني ڪرڻ سان گڏوگڏ نون موضوعن ۽ صنفن ۾ اضافي جو سبب بڻيو. نثر توڙي نظم ۾ نوان تجربا ٿيا، جنهن ادب جي سڪل وڻ کي ٻيهر ساٿو ڪري ڇڏيو. پنتي پيل افسانوي صنفن کي نئين زندگي ملي. افسانوي ادب اصلاح سان گڏ نون رجحانن کي وڌائڻ ۽ ويجهائڻ لڳو. زميندارن جا ظلم، سرمائيدارن جا قهر، سرڪاري ڪامورن جون ڏاڍايون، معاشي اڻ برابري، مذهبي اجاراداري ۽ نفسياتي موضوعن سان گڏ حقيقت نگاري، فطرت پرستي، منظرڪشي، داخليت ۽ بغاوت تي پڻ قلم کنيو. آغا سليم "اوندهي ڌرتي روشن هٿ ۾" رومانويت انداز ڪجهہ هن طرح ظاهر ڪري ٿو :

"اوچتو ڇير جو ڇمڪو ٿيو ڇڻ ڪنهن سياڻي جي سوچ ۾ سوجهرو آيو. ڇڻ ڪنهن ڪويءَ جي دل ۾ ڪويتا ڪر موڙيا، ڇڻ ڪنهن سنگتراش جي دل ۾ مورتي لٿي." (16)

انسان جي آزادي، عورتن جي ترقيءَ سان گڏ معصوم ٻارن جي اُمنگن کي افسانوي ادب ۾ موضوع هيٺ آندو ويو. هن دؤر جي ادب ۾ نه صرف جاڳرتا جي ڳالهه هئي، پر محبت جي جذبن جو کليل اظهار فطرت سان لڳاءُ، پنهنجي ثقافت جي پرچار، تاريخ، حب الوطني، قومي بقا ۽ شخصي آزديءَ جو پڻ راڳ آلاپيو ويو هو.

هن زماني جي ادب کي هر لحاظ کان رومانويت جي لاڙن وارو ادب چئي سگهجي ٿو. آزاديءَ کان پوءِ جي سياسي حالتن رومانويت جي رجحانن کي جنم ڏنو. جنهن نئين زماني جي ڪلاسيڪل لاءِ ميدان جوڙيو يا کڻي چئجي ته هن دؤر ۾ ئي هڪ نئون ڪلاسيڪل سرجيو ۽ وڌيو. هن دؤر ۾سنڌي ادب جا ڪيترائي رومانويت جي طرز جا شاعر ۽ اديب مشهور ٿيا. جن ۾ سڀ کان پهريون ڪشنچند بيوس جو نالو اچي ٿو ان کان سواءِ شيخ اياز، تنوير عباسي، نارايڻ شيام، سراج، رشيد ڀٽي، آغا سليم، ماڻڪ، نياز همايوني، علي بابا، جمال ابڙو، طارق عالم ابڙو، موهن ڪلپنا، امر جليل، نورالهديٰ شاهه ۽ ٻيا ڪيترائي اهم نالا ملن ٿا.

انيڪ تاريخي ۽ رومانياتي ڪهاڻيون ۽ ناول لکيا ويا. ناولن ۾ آغا سليم جو "همه اوست" ۽ "اونداهي ڌرتي روشن هٿ". علي بابا جو "موهن جو دڙو". عثمان ڏيپلائيءَ جو "سانگهڙ". سراج جو "پڙاڏو سوئي سڏ" ۽ "مرڻ مون سين آءُ" آهن. هن دؤر جي اڪثر سماج سڌارڪ ۽ ترقي پسند لکندڙن وٽ رومانياتي رجحان ملن ٿا.

اسلوب جي لحاظ کان آغا سليم، امر جليل، علي بابا، ماڻڪ، نورالهديٰ شاهه، طارق عالم ابڙي کي مڪمل رومانياتي ناول نگار چئي سگهجي ٿو. هن دؤر جي اهم ناول نگارن ۾ موهن ڪلپنا، گُنو سامتاڻي، آسانند مامتوراءِ، امر جليل، آغا سليم، سراج، عبدالحق عالماڻي ۽ ٻيا شامل آهن.

نتيجو:

سنڌي ادب جي ابتدائي دور جي ادب ۾ گهڻي ڀاڱي حڪمرانن جي تاريخ، ڏند ڪٿائون ۽ تصوف جي رمزن سان ڀريل لوڪ روايتون سرجي رهيون هيون. وطن پرستي، ثقافتي قدرن ۽ ٻوليءَ جي بچاء واري رومانويت جي روين نه رڳو ماڻهن جي

سوچ-لوچ ۾ فرق آندو پر سنڌ جي لوڪ ڏاهن لوڪ ادب آڳر پڪڙي پنهنجي ڏاهپ سان مقامي قصن کي ادب ۾ محفوظ ڪيو.

سنڌي ادب جو صدين ۾ سرجيل ورثو ٻاهرين حڪمرانن جي جبر ڪري ميسارجي چڪو هو. پر هتان جي مقامي شاعرن پنهنجي داخلي جذبن، اندر جي اڌمن، محسوسات کي مقامي ڏاهپ جي صورت ۾ محفوظ ڪندا رهيا. هي ٻوليءَ ۽ لوڪ روايتن کي بچائڻ جي تحريڪ سنڌي ادب ۾ رومانويت جي پهرين لهر بڻجي اڀري. ڪائنات جي حسناڪين، پکين جي لاتين کان وٺي مور جي نچڻ تائين، محبوب جي ڪارن وارن کي نانگ سان ڀيٽڻ تائين، مذهبي انتهاپسندي کي نندڻ کان وٺي قومي جذبي توڙي پنهنجي ثقافت سان محبت جي وچن تائين پيار ۽ پريت جهڙن نفيس ۽ نازڪ جذبن کي محفوظ رکيو ۽ سنڌ جي ڪلاسيڪل شاعريءَ کي بنياد فراهم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهيو.

سنڌي ادب جي جديد دور جو رومانويت جا رجحان انگريزن جي اچڻ سان شروع ٿيا. هاڻي نه صرف موضوعن ۾ وسعت آئي، پر سنڌي ليکڪن جي روين ۽ فڪري انداز ۾ پڻ وضح فرق ظر اچڻ لڳو. هنن ۾ سماجي ۽ سياسي ادبي تبديلي آڻڻ جي خواهش اهڙو ته رومانويت جو رنگ اختيار ڪيو جو ڌرتيءَ ۽ آدرشن جي محبت کين محبوب جي روپ ۾ نظر اچڻ لڳي. جيئن آغا سليم جي ڪردار ’سنڌو‘ ۽ امر جليل جي ’سنڌو‘ مختلف دورن ۾ حالتن جي عڪاسي ڪن ٿيون. پر ٻنهي روين ۾ سنڌو جو وجود رومانوي محبوبا جي روپ ۾ وطن سان محبت جي اظهار طور نظر اچي ٿو.

هتان جا شاعر ۽ اديب يورپ ۽ هندستان جي ادب کان واقف ٿيا ته هڪ تبديليءَ جي لهر پيدا ٿيڻ لڳي، جنهن رومانويت جي رجحانن کي هٿي ڏني. سنڌ ادب هڪ ڀيرو ٻيهر تبديل ٿي سنڌيت جو چولو پائڻ لڳو. جنهن ۾ ڪولهڻ جي سونهن جا گيت گونجڻ لڳا، ڪٿي پنهنجي سوڍن سورمن جي ارغونن ۽ ترخانن جي جنگين جوتڻ جا احوال اهڙي ته انداز سان بيان ڪيا ويا جو پڙهندڙ حيران رهجي وڃي ٿا. ڪٿي داخليت جا جذبا ته ڪٿي فطرت پرستيءَ تي قلم کنيو ويو.

اهڙيءَ طرح رومانويت جي روين سنڌي ادب کي نئين سري نئين رنگ ۽ روپ ۾ سرجڻ جو موقعو ڏنو جنهن جديد ادب کي نئين ڪلاسيڪل لاءِ بنياد فراهم ڪيا. رومانويت جي فڪر ڪيترائي شاعر، اديب، ليکڪ، ناول نگار ۽ ڪهاڻيڪار پيدا ڪيا جن نہ رڳو انفرادي بهتري جي ڳالھ ڪئي، پر هو عالم ۽ قومي شعور جي جياپي ۽ انساني حقن جا علمبردار ٿي نروار ٿيا.

حوالا

1. حسن، محمد ڈاکٹر: اردو ادب میں رومانوی تحریک، کاروان ادب ملتان، 1986ع، ص10
2. Encyclopedia, Amercana 1987 US Constitution, BicentemialPage 689
3. انسائيڪلوپيڊيا، سنڌيانا، جلد ڇهون، پروفيسر ڊاڪٽر فهميده حسين، سنڌي لئنگوئيج اٿارٽي حيدرآباد. ص340
4. بلوچ تاج، ڪجھ رومانويت بابت، نئين زندگي سيپٽمبر 1969ع، ص14
5. پوهيو ڊاڪٽر الهداد، ادب جا فڪري محرڪ، سنڌي ادبي سهڪاري سنگت حيدرآباد، جون پهريون ڇاپو 1984ع. ص226
6. بلوچ، نبي بخش خان ڊاڪٽر، "دودو چنيسر- 2، سنڌي ادبي بورڊ، 2006، ڄامشورو، ص 326.
7. بلوچ، نبي بخش خان ڊاڪٽر، "لوڪ ڪهاڻيون 7"، ڳاهن سان ڳالهيون، سنڌي ادبي بورڊ، 2004، ڄامشورو، ص 19
8. ميمڻ، عبدالغفور، ڊاڪٽر، سنڌي ادب جو فڪري پس منظر، سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو، حيدرآباد، 2017، ص243.
9. خان، محمد عالم، ڊاڪٽر، "اردو افساني مين روماني رجحانات"، علم و عرفان پبلشرز، لاهور. ص37.
10. جوڻيجو عبدالجبار، ڊاڪٽر، سنڌي ادب جي تاريخ، سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو، 2023، ص606.
11. خواجہ، نور افروز ڊاڪٽر، سنڌي ناول ۽ رومانويت Romanticism سنڌي ادب، جولاءِ- ڊسمبر 2002ع، سنڌالاجي. ص 169.

12. ٻوهيو ڊاڪٽر الهداد، ادب جا فڪري محرڪ، سنڌي ادبي سهڪاري سنگت حيدرآباد، جون پهريون ڇاپو 1984ع، ص226

13. هڪڙو انور فگار، ڊاڪٽر، آغا سليم: شخصيت، فن، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 2019، ص7

14. خواجه،نور افروز ڊاڪٽر، ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ناول جي اوسر، شيخ شوڪت علي اينڊ سنز 2010,ص239.

15. سليم، آغا، اوندهي ڌرتي روشن هٿ، روشني، ڪنڊيارو 1997,ص23.

16. سليم، آغا، اوندهي ڌرتي روشن هٿ، روشني، ڪنڊيارو 1997,ص22.